

SOUČASNÁ FRANCOUZSKÁ SOCIOLOGIE

JAN KELLER

STUDIJNÍ TEXTY

Současná francouzská sociologie

Jan Keller

Recenzovali

doc. PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

prof. PhDr. Stanislav Štech, CSc. (Univerzita Karlova)

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

**MS
MTT**
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Edice SLON – Studijní texty, 74. svazek / řídí Helena Kubátová,

Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Alena Miltová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Jan Keller, 2022

ISBN 978-80-246-5359-4

ISBN 978-80-246-5381-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

OBSAH

Úvodem: Kam až sahá současnost	9
Kapitola 1 Diagnóza doby	11
1.1 V jaké společnosti žijeme?	12
1.1.1 Klasické pojetí společnosti	13
1.1.2 Rozklad ideje společnosti	14
1.1.3 Sociologie bez společnosti?	16
1.1.4 Logika našeho výkladu	21
1.2 Od společnosti průmyslové k postindustriální	23
1.2.1 Tourainovo pojetí postindustriální společnosti	24
1.2.2 Optimistické názory na postindustriální společnost	26
1.2.3 Kritické názory na postindustriální společnost	27
1.3 Od společnosti národní ke globální	31
1.3.1 Národ z perspektivy sociologie	32
1.3.2 Spor o charakter globalizace	34
1.3.3 Zachycení dílčích dopadů globalizace	36
1.3.4 Pokusy o obecnou teorii globalizace	39
1.4 Od moderny k postmoderně	44
1.4.1 Postmodernismus	45
1.4.2 Postmodernita	49
1.4.3 Konzumní společnost z postmoderní perspektivy	50
1.4.4 Hypermoderna jako kritika postmoderní perspektivy	56
K dalšímu promýšlení	59
Kapitola 2 Proměny sociální struktury	61
2.1 Hlavní rysy vývoje sociální struktury	62
2.1.1 Socioprofesionální kategorie	62
2.1.2 Sociální mobilita	68
2.1.3 Sociální nerovnosti	72

2.1.4	Pohled generační	76
2.2	Profily socioprofesionálních kategorií	79
2.2.1	Konec rolnictva	79
2.2.2	Studie o dělnících	81
2.2.3	Zaměstnanci	86
2.2.4	Vyšší řídicí pracovníci	89
2.2.5	Svobodné profese	96
2.2.6	Podnikatelé v průmyslu a obchodu	99
2.3	Debaty o vývoji sociální struktury	104
2.3.1	Diskuse o existenci tříd	105
2.3.2	Spor o novou drobnou buržoazii	110
2.3.3	Společnost středních vrstev	113
2.3.4	Krise středních vrstev	118
2.3.5	Debata o lidových vrstvách	122
2.3.6	Hrozba deklasování	125
	K dalšímu promyšlení	127
Kapitola 3 Práce a zaměstnání		129
3.1	Vývoj v oblasti práce a zaměstnání	130
3.1.1	Základní údaje ze světa práce	130
3.1.2	Dualizace trhu práce	132
3.1.3	Změny organizace práce	135
3.1.4	Konflikty ve světě práce	136
3.2	Od sociologie průmyslu k sociologii služeb	138
3.2.1	První studie z oblasti sociologie průmyslu	139
3.2.2	Nové tlaky ve světě práce a zaměstnání	140
3.2.3	Prekarizace práce	142
3.2.4	Nezaměstnanost	145
3.2.5	Pracovní podmínky	147
3.2.6	Práce ve veřejném a soukromém sektoru	148
3.3	Budoucnost práce a zaměstnání	149
3.3.1	Od pracovní smlouvy k obchodnímu kontraktu	150
3.3.2	Různost kultur práce	153
3.3.3	Krise společnosti zaměstnání	156
3.3.4	Konec práce?	158
	K dalšímu promyšlení	160
Kapitola 4 Sociologie organizace		163
4.1	Vývoj pohledu na formální organizace	164
4.1.1	Kritika byrokracie	164

4.1.2 Od organizací k sítím	170
4.2 Praktiky neomanagementu	172
4.2.1 Inovace v řízení firem	173
4.2.2 Nový management veřejné sféry	179
4.3 Spor o novost teorií řízení	183
4.3.1 Nových duch kapitalismu	184
4.3.2 Recyklace idejí managementu	188
K dalšímu promýšlení	192
Kapitola 5 Škola a vzdělání	193
5.1 Vývoj vzdělanosti	194
5.1.1 Systém školství	195
5.1.2 Primární vzdělávání	196
5.1.3 Sekundární vzdělávání	197
5.1.4 Terciární vzdělávání	198
5.2 Oblasti zájmu sociologie vzdělávání	199
5.2.1 Demokratizace přístupu ke vzdělání	200
5.2.2 Škola a reprodukce nerovností	202
5.2.3 Segregace v oblasti vzdělávání	207
5.2.4 Inflace hodnoty diplomů	208
5.3 Kam směřuje vzdělávání?	211
5.3.1 Přehodnocení Durkheimovy koncepce školy	211
5.3.2 Napětí mezi vzdělanostními cíli	213
5.3.3 Degradace vzdělání?	216
K dalšímu promýšlení	218
Kapitola 6 Sociologie rodiny	221
6.1 Hlavní tendence vývoje rodiny	222
6.1.1 Sňatečnost	222
6.1.2 Porodnost a plodnost	223
6.1.3 Nesezdané soužití	224
6.1.4 Rozvodovost	225
6.1.5 Neúplné rodiny	227
6.2 Vývoj bádání o rodině	228
6.2.1 Začátky poválečné sociologie rodiny	228
6.2.2 Vztahy mezi partnery	230
6.2.3 Rodiče a děti	231
6.2.4 Mezigenerační solidarita	234
6.3 Rodina v individualizované společnosti	236
6.3.1 Proměny rodiny a její stabilita	237

6.3.2 Rodina mezi privatizací a socializací	238
6.3.3 Rodina a sociální vrstvy	240
K dalšímu promýšlení	243
Kapitola 7 Sociologie města	245
7.1 Město a bydlení	246
7.1.1 Pohyby obyvatel	246
7.1.2 Bydlení	248
7.1.3 Problémy malých a středních měst	249
7.1.4 Předměstská sídliště	251
7.2 Vybrané studie ze sociologie města	252
7.2.1 Začátky poválečné sociologie města	252
7.2.2 Prostorové aspekty sociálního rozvrstvení	255
7.2.3 Chráněná teritoria horních vrstev	259
7.2.4 Proces gentrifikace	261
7.2.5 Sociálně citlivá předměstí	262
7.3 Diskuse o povaze měst	266
7.3.1 Kolik rychlostí má město?	267
7.3.2 Spor o existenci ghett	270
7.3.3 Od města k metropoli	273
K dalšímu promýšlení	280
Kapitola 8 Durkheimovo dědictví	283
8.1 Sociální integrace a exkluze	284
8.1.1 Koncept sociální exkluze	285
8.1.2 Příčiny, typy a fáze exkluze	287
8.1.3 Reakce exkludovaných	290
8.1.4 Kritika konceptu exkluze	293
8.1.5 Exkluze a teorie společnosti	296
8.1.6 Od exkluze ke krizi integrace	299
K dalšímu promýšlení	306
8.2 Sociální regulace a individualismus	307
8.2.1 Individualismus a holismus	308
8.2.2 Krize institucí regulace	310
8.2.3 Mnohost kódů regulace	313
8.2.4 Ambivalentnost individualismu	317
8.2.5 Patologie individualismu	319
8.2.6 Individualismus jako produkt společnosti	325
8.2.7 Homo sociologicus Pierra Bourdieua	333
K dalšímu promýšlení	337

Summary	339
Résumé	341
Literatura	343
Jmenný rejstřík	361
Věcný rejstřík	366

ÚVODEM: KAM AŽ SAHÁ SOUČASNOST

Slovo „současná“ v názvu této práce může vyvolat určité nedorozumění. Patří k rysům dnešní doby, že čas se zkracuje ještě rychleji než vzdálenosti. Projevuje se to mimo jiné tím, že knihy starší několika let jsou považovány za beznadějně zastaralé. Podobné je to při akreditacích výuky, kdy se trvá na tom, aby studijní texty byly ustavičně nahrazovány aktuálnějšími bez ohledu na to, kolik toho přinášejí nového. Obava ze zastaralosti vyrazuje obavu ze ztráty paměti a v krajním případě se za znalost disciplíny považuje povědomí o obsahu módních novinek posledních několika let. | 9

K nevýhodám tohoto zkracování času patří riziko ignorování souvislostí. Pokud bychom se při výkladu současné francouzské sociologie omezili řeckně na produkci poslední dekády, čtenář by jen stěží pochopil, proč se zmínění autoři zabývají právě tím, čím se zabývají, a nepojednávají, nepřou se a nediskutují třeba o něčem úplně jiném. Náš přehled se týká činnosti zástupců dvou až tří generací francouzských sociologů a dalších badatelů v příbuzných oblastech společenských věd. Je tomu tak proto, že procesy, které sledujeme, trvají právě tak dlouho. Byly postupně nastartovány od poloviny 20. století a od té doby se vzájemně prolínají a navzájem urychlují. To, že je můžeme sledovat již po několik dekád, nám umožňuje nepropadat prvotnímu nadšení, jež zpravidla vyvolávaly u autorů, kteří je analyzovali mezi prvními. Umožňuje nám to zohlednit i kritické pohledy na ně, aniž bychom propadli jednostrannosti jedněch či druhých. Nástup postindustriální společnosti přinesl i negativní dopady dezindustrializace, módní vlna postmoderního myšlení nás obohatila nejen o nové pohledy, ale i o nová klíše, současná vlna globalizace přinesla neméně problémů, než kolik si jich troufala vyřešit.

Francouzská sociologie je mimořádně kompetentní ohledně zachycení všech těchto proměn, neboť právě již od poloviny 20. století disponuje kategorizací umožňující zachytit dynamiku vývoje sociální struktury. Všichni sociologové, o nichž pojednáváme, počínaje

Alainem Tourainem, Henry Mendrasem, Pierrem Bourdieuem či Raymondem Boudonem měli možnost již od svých raných prací tuto kategorizaci využívat a také tak činili, i když ve svých analýzách dospívali mnohdy k tvrzením protikladným. Věcnost a solidnost argumentů, s nimiž oni i jejich následovníci pracují, jsou další z věcí, kterou by nás mohlo studium současné francouzské sociologie inspirovat.

Kapitola 1

DIAGNÓZA DOBY

Sociologie se v průběhu 19. století zformovala jako disciplína zkoumající podobu a vývojové tendence moderní společnosti. Prakticky všichni klasici sociologického myšlení věnovali velkou pozornost tomu, čím se moderní společnost liší od poměrů, jež vládly v dobách předmoderních. Podstatu modernity spatřovali v procesech diferenciaci, generalizace, racionalizace, individualizace. Za historické události, jež uvedly tyto procesy do chodu, jsou považovány demokratické revoluce v rovině politické a revoluce průmyslová v rovině ekonomické a sociální. Dlouho do 20. století byl přístup sociologie založen na několika více či méně reflektovaných předpokladech. „Společnost“, kterou jednotliví sociologové zkoumali, se fakticky kryla s národním státem, jehož byli příslušníky. Centrem této společnosti bylo hlavní město, její hranice byly tvořeny státními hranicemi. K dalším předpokladům patřila domněnka o vazbě mezi jednáním individuů a jejich umístěním v sociální struktuře. Různí sociologové se lišili v tom, za jak úzkou a nakolik jednosměrnou tuto vazbu považovali, avšak bez myšlenky o korespondenci mezi aktérem a systémem by nemělo smysl o společnosti jako strukturovaném celku vůbec uvažovat. A konečně třetím předpokladem bylo, že moderní společnost se dynamicky vyvíjí, což ji poměrně jednoznačně odlišovalo od sociálních útvarů předmoderních. Ve druhé polovině 20. století se všechny tyto předpoklady začínají zpochybňovat. Hovoří se o konci průmyslové společnosti a nástupu společnosti postindustriální, poukazuje se na to, že globalizace si vynucuje přestat uvažovat v měřítku národního státu, přichází se s tvrzením o postmodernitě, která zpochybňuje snad vše, co platilo v obyčejných moderní dobách. Radikální hlasy oznamují, že společnost, tak jak jsme ji znali, fakticky přestala existovat a spolu s ní ztrácí oprávnění k existenci i sociologie. Domníváme se, že takový názor je silně přehnaný a příliš přeceňuje rozsah a význam změn, k nimž v současné době dochází. Na výsledcích bádání dvou či tří generací francouzských sociologů působících od druhé světové války až po současnost chceme doložit, že změny, jimiž společnost prochází, jsou sice dalekosáhlé, nepřenášejí nás však do kvalitativně jiného světa a nezhodnocují dosavadní poznání o povaze

a fungování modernity. Proč jsme si k tomuto účelu vybrali právě sociologii francouzskou? Právě ona má totiž pro takový rozbor ty nejhodnější vlastnosti. Jako jediná disponuje již od poloviny 50. let 20. století nástrojem pro zachycení proměn sociální struktury. Tento nástroj má podobu registru socioprofesionálních kategorií a umožňuje kromě změn samotné sociální struktury sledovat také trendy vývoje sociální mobility. Zároveň je používán všemi dílčími sociologickými disciplínami, takže představuje jednotný rámec pro zkoumání proměn nejrůznějších oblastí života současné společnosti. Pokusíme se ukázat, že ani avizovaný přechod k postindustriální společnosti, ani změny, k nimž dochází v důsledku ekonomické globalizace, ale ani údajný příchod takzvané postmoderny nesnížily význam socioprofesionálního rozvrstvení společnosti a jeho dopad do každodenního života jejích členů.

12 | I když jsou pohyby, k nimž dochází v sociální struktuře od poloviny 20. století, významné, neznamená to, že svět práce a zaměstnání změnil logiku svého fungování, že se radikálně mění povaha formálních organizací, že systém vzdělávání odstraňuje všechny dosavadní formy nerovnosti, že rodinné a příbuzenské vztahy přestávají být ovlivňovány sociální příslušností a že město se sociálně homogenizuje. I přes výraznou individualizaci společnosti nevymizela tak zcela vazba mezi jednáním, postoji a preferencemi jednotlivců a jejich umístěním v sociální struktuře. I když došlo k masovým přesunům mezi socioprofesionálními kategoriemi a mění se jejich početnost i charakter, neznamená to, že riziko, že se člověk stane obětí sociálního vyloučení, tedy ocitne se mimo tuto strukturu, je čistě náhodné a není nijak sociálně determinováno.

1.1 V jaké společnosti žijeme?

Těsně před koncem 20. století vložili otázku „V jaké společnosti žijeme?“ do názvu své knihy sociologové François Dubet a Danilo Martuccelli (1998). Hned úvodem konstatují, že zažíváme úpadek a vyčerpání představy společnosti, která převládala až do poloviny tohoto století. V průběhu druhé poloviny 20. století prožívá pojem „společnost“ podobný osud, který o sto let dříve potkal srovnatelně souhrnný pojem „pospolitost“. Jedná se o sociální systém, který je rozkládán silami, jež působí současně z více směrů a které nikdo nemá pod kontrolou. Paradoxem je, že modernitu rozkládají tytéž síly, jež ji prosadily. Řeč je o dopadech individualismu, trhu, racionalizace a odkouzlení světa. To, že klasický obraz společnosti podléhá zkáze, ještě neznamená, že sociologie jako věda o společnosti propadne bezradnosti. Oba autoři věří, že si může udržet své místo v oblasti odborných disciplín, pokud dokáže popsat, co se vlastně se společností děje. Klasické otázky socio-

logie nemizí. Stále má smysl se ptát, co drží sociální svět pohromadě, čím a kým je ovládán, jaký vliv má jeho struktura na individuální osudy těch, kdo v něm žijí. Tyto staré otázky však vyžadují zcela novou odpověď.

1.1.1 Klasické pojetí společnosti

Podle zmíněných autorů se klasický obraz společnosti, který črtá sociologie v 19. a ještě dlouho do 20. století, vyznačuje čtyřmi hlavními rysy. Především se jedná o společnost moderní. Podstatnou součástí myšlení všech klasiků disciplíny byla snaha odlišit moderní dobu od toho, co jí předcházelo, ať již se jednalo o povahu sociálního uspořádání, typ mocenských vztahů, mechanismy zajišťující fungování celku, povahu lidského soužití či způsob myšlení. Rozdíly ve všech těchto ohledech jsou považovány za natolik zásadní, že mnozí sociologové chápou „modernitu“ a „společnost“ jako synonyma a odmítají používat termín společnost pro doby předmoderní.

| 13

K určujícím rysům klasického obrazu společnosti patří systémovost. Je to celek s jasnými hranicemi, pevnou strukturou a se silnou vnitřní koherencí. Jeho prvky nejsou uspořádány náhodně, fungují podle přesně daných pravidel. Různost statusů, odlišnost rolí a charakter institucí vytvářejí funkční jednotu, která přispívá k integraci celku, a to nezávisle na vědomí jednotlivých individuálních či skupinových aktérů. Émile Durkheim hovořil v této souvislosti o organické solidaritě a strukturní funkcionalismus, který na jeho myšlení navazoval, vytvořil modelový obraz takové jednoty a stability celého systému. Přes všechny dílčí spory je sociologie ještě dlouho do druhé poloviny 20. století ovládána představou přísně funkčně uspořádaného celku. Tam, kde konsenzuální sociologie typu strukturního funkcionalismu vidí racionální mechanismy integrace prospívající všem aktérům, sociologové konfliktu zdůrazňují mocenskou asymetrii, nadvládu jedněch nad druhými. Tam, kde jedni hovoří o sdílených hodnotách, mluví druzí o protikladných zájmech. Na obrazu integrovaného a funkčně provázaného celku se tím však nic nemění.

Moderní společnost je společností průmyslovou. To znamená dvojí. Jednak se celá její reprodukce soustřeďuje kolem práce, která vytváří nové hodnoty, zvyšuje bohatství a rozšiřuje prosperitu. V dobách předmoderních bylo zvykem kumulovat bohatství dobýváním a podmaňováním. Tato strategie nemizí, oficiální prioritou se však stává dobývání bohatství na přírodě a jeho transformace v průběhu průmyslového procesu. Návodem ke zbohatnutí již není zvládnutí vá-

lečného umění, nýbrž osvojení výrobních technologií. Tradiční formy identity dané stavovskou příslušností se rozpadají a na jejich místo nastupuje identita odvozovaná od vykonávané profese. Průmyslová společnost vytváří celistvý systém, i když je to systém rozdíraný konflikty vycházejícími právě z oblasti práce. Paradoxně také tyto konflikty posilují systémový charakter celku, neboť sociální třídy, které se v jejich průběhu profilují, jsou sice v nerovném postavení, jsou však na sobě navzájem závislé.

14 | Moderní společnost, kterou sociologové v protikladu k útvarům předmoderním popisují jako krajně abstraktní a vysoce komplexní celek, má svůj zcela prozaický reálný základ. Je jím národní stát. „Sociologie se formuje v době, kdy historici sepisují fresky národních dějin, geografové chtějí zachytit tyto dějiny v terénu, spisovatelé a hudebníci se snaží vyjádřit duši národa“ (Dubet a Martuccelli 1998, 30).

Národní stát představuje jakousi moderní podobu komunity poté, co ty tradiční byly rozbity silami tržní ekonomiky a mentalitou individualismu. Přes veškerou účelovou racionalitu, ke které se moderní společnost hlásí, zdědila po svých pospolitostních předchůdcích něco z racionality hodnotové, tedy něco z posvátnosti.

1.1.2 Rozklad ideje společnosti

Autoři konstatují, že všechny určující rysy moderní společnosti jsou v průběhu druhé poloviny 20. století zpochybněny, postupně se drojí a na jejich místo nastupují s různou intenzitou prvky odlišné. Především dochází ke krizi samotné modernity, respektive ke krizi představ o jejím lineárním, automatickém a neproblémovém vývoji. Ukazuje se, že různé společnosti prožívají modernitu poněkud odlišně, neexistuje jednotné pravidlo, jehož dodržování by spolehlivě vedlo k modernizaci země. Odlišnosti historického vývoje a specifčnosti národní identity způsobují, že není možno seřadit všechny země na jakési jednotné škále modernity. K povědomí o krizi modernity přispěly zvrácené tendence, které poznamenávají její vývoj. Organizované vraždění s využitím těch nejmodernějších technologií, postupující destrukce přírody, manipulace lidmi a jejich potřebami, to vše dokumentuje odvrácenou stranu „dělání pokroku“. Od počátku má moderní společnost poněkud schizofrenní ráz. Apeluje na morální autonomii každého jednotlivce a zároveň funguje v programu instrumentální racionality, který velí zvyšovat materiální užitek za každou mez a za jakoukoliv cenu. Dvě odlišné tváře modernity mají mnoho konkrétních podob. Staví proti sobě jedince

a systém, hodnoty a zájmy, kulturu a ekonomiku, individualismus a utilitarismus.

Pozvolna je zpochybňován také systémový charakter moderní společnosti. Přispěla k tomu zejména sociologie organizace. Každá z formálních organizací (firma, úřad, politická strana, církve aj.) byla dříve chápána jako jakási společnost v malém. V rámci funkčního celku s jasně vymezenými hranicemi a pravidly byly statusy a role definovány požadavky systému, přičemž všechny zúčastněné spojovaly závazně sdílené hodnoty. Organizace byly chápány jako dopředu daný rámec, jehož členové naplňují ve vzájemné kooperaci stanovené cíle. Ve francouzské sociologii se tento obraz mění přibližně od poloviny 70. let 20. století. Formální organizace začínají být pojímány jako nestabilní výsledky střetávání jednotlivých aktérů, z nichž každý sleduje svoji vlastní strategii a mobilizuje dostupné zdroje k prosazení svých cílů. To, co zvnějšku působí jako pevný systém, je vždy jen přechodným výsledkem úsilí jednotlivých aktérů, a to často v podobě nezamýšlených důsledků jednání. Pevné, stabilní, hierarchicky uspořádané organizace se mění v pružné a měnlivé sítě propojující jednotlivce a celé firmy.¹

| 15

Klasická modernita byla společností průmyslovou. Francouzský sociolog Alain Touraine je jedním z prvních, kdo koncem 60. let 20. století mluví o nástupu společnosti postindustriální. Průmyslová výroba zůstává stále podstatná pro produkci bohatství a placená práce je stále základní společenskou aktivitou. Avšak podobně jako se v dobách klasické modernity přelilo těžisko pracovních aktivit z agrárního sektoru do sektoru průmyslového, probíhá nyní stejně masivní přesun mezi průmyslem a sférou služeb. Optimisté si od toho slibují zrod společnosti informační a vzdělanostní. Pesimisté upozorňují, že svět práce se dualizuje, plnohodnotná práce je zejména u některých kategorií ekonomicky aktivních (mládež, ženy, migranti) vytlačována pracovními kontrakty neplnohodnotnými, prekérními.

Konflikt tříd, který byl specifickou formou integrace společnosti průmyslové, je nahrazován štěpením v řadách samotných pracujících. Jejich životní dráhy se stále více liší podle toho, zda pracují v „chráněných sektorech“, anebo jsou ponecháni napospas silám tržní ekonomiky. Spolu s těmito proměnami je dřívější ústřední konflikt mezi prací

¹ K podobnému obrazu jako badatelé v oblasti formálních organizací dospěli již dříve sociální interakcionisté a po nich také stoupcí sociálního konstruktivismu. Ani pro ně není společnost dopředu daný nadindividuální systém, který determinuje jednání svých členů, nýbrž představuje krajně měnlivý meziprodukt, křehkou konstrukci vytvářenou a ustavičně měněnou v průběhu sociálních a řečových interakcí svých členů. Tento konstrukt nemá žádné centrum, žádné hranice a žádného autora.

a kapitálem nahrazen nepřehledným množstvím různorodých sporů, které do politiky vnášejí nová sociální hnutí (feminismus, hnutí za práva menšin, hnutí regionální, ekologická aj.).

16 | K tomu přistupuje, že v době globalizace slábní síla a pozice národního státu. Sociologové mají určitý problém se k této otázce vyjádřit, neboť už od dob klasiků se sociologie poněkud paradoxně kategorií národa příliš nezabývá. Národ splýval sociologům dlouho se státem a společností. Nekladli si otázku, nakolik právě příslušnost k těmto národu vytváří faktor, který propojuje (národní) kulturu se (suverénní) politikou a s (národní) ekonomikou. Globalizace tuto původní jednotu kultury, politiky a ekonomiky přímo v jádru nabourává. Globalizovaná ekonomika oslabuje moc národních států, kultura se rozpadá mezi kulturu globální a regionální. Národ v této konstelaci sice přežívá, avšak odpojen od ekonomické moci a zbavován kulturní identity stává se nesamozřejmým prvkem.

1.1.3 Sociologie bez společnosti?

V roce 2013 vydává Alain Touraine, jeden z nejcitovanějších a mediálně nejznámějších francouzských sociologů, knihu s názvem *Konec společnosti*. Konstatuje v ní, že sociálně přestává existovat, instituce typu státu, rodiny či školy ztrácejí svůj vliv, společnost se rozpadá a proti sobě stojí v tomto sociálním vakuu dva světy. Na jedné straně jsou to neosobní systémy fungující v zájmu profitu a moci, na straně druhé pak individua a celé skupiny, které vznášejí své oprávněné nároky ve jménu lidských práv. Nástup toho, co nazývá „postsociální érou“, považuje autor za větší přelom, než bylo vystřídání průmyslové společnosti společností postindustriální a poté společností informační. V nové éře jsou už jednotlivci jen okrajově ovlivňováni sociálními strukturami, stále méně jsou definováni svou sociální pozicí. Patrné je to třeba z toho, že namísto náležení v podobě příbuzenství nabývá na významu vlastní volba v oblasti sexuality. Namísto výzkumu sociální determinovanosti volebního chování se zkoumá vlastní výběr voliče. Váha subjektivní orientace je vyšší než fakt sociálního náležení. „V moderní společnosti sociální pozice určovala podmínky reprodukce biologické, sociální a kulturní. Dnes kulturní volby určují sociální pozici“ (Touraine 2013, 94).

Touraine tento vývoj vítá, neboť jednotlivci se osvobozují od diktátu společnosti, od jejích norem a řídí se výhradně svým svědomím, které nepramení ze společnosti, nýbrž je založeno v čistě etické dimenzi. Takové jednání je zcela legitimní, neboť práva jsou něco hod-

notnějšiho než zákony a z hlediska etického stojí vysoko nad nimi. Sociolog se domnívá, že zatímco ti, kdo řídí společnost, sledují pouze své hmotné a mocenské zájmy, ti ostatní uznávají čisté hodnoty, jež nemají nic společného s osobními či kolektivními zájmy. Pro klasickou sociologii není v této nové realitě už žádné místo. Globalizovaný systém reprodukce zisku a moci je nutno analyzovat v kategoriích ekonomie, vysvětlení jednání individuí a jejich voleb náleží do oblasti etiky. Touraine toho ani v nejmenším neželí, od konce sociální si slibuje více osvobození než chaosu.

Oznámení konce společnosti není natolik překvapivé, jak by se mohlo zdát. Vcelku logicky plyne ze schématu, které zmíněný autor v základních rysech načrtnul již v polovině 70. let (Touraine 1976).

Již tehdy považoval za základní konflikt doby boj občanů za svobodu a práva ohrožované fúzí ekonomického vykořisťování, politické hegemonie a kulturní moci.² Velké naděje vkládal tehdy do nových sociálních hnutí. I když mají mnoho podob, spojuje je odmítání vlády profitu, kritický postoj k masovému konzumu, odpor k pozůstatkům kolonialismu. Za tím vším se projevuje snaha dosáhnout toho, aby společnost opět převzala kontrolu nad svým směřováním a neřídila se jen imperativem růstu, tedy zvyšováním zisku mocných. Dělnické hnutí a odbory sehrávaly tuto roli v podmínkách průmyslové společnosti. S rozvojem společnosti konzumu ustoupil problém vykořisťování nevratně do pozadí a místo ústředního společenského konfliktu zaujal boj hnutí rodících se zdola a vystupujících proti technokracii, která vládne ve všech oblastech působení (např. ve zdravotnictví, školství či armádě) pomocí svých aparátů. Sociální hnutí se snaží zabránit zrychlování procesu koncentrace moci. Jejich cílem „musí být vytvoření společnosti, která se definuje jako síť komunikací, a ne už jako stroj na využití energie“ (Touraine 1976, 50).

V polovině 80. let avizoval sociolog nástup tohoto ústředního konfliktu společnosti pod heslem „návratu aktéra“ (Touraine 1984). Zatímco v průmyslové společnosti platilo, že aktéři se definují v kategoriích systému (na základě svého místa ve společnosti a skrze role, které s jejich statutem souvisí), postupně dochází k roztržce mezi aktérem a systémem. Ukazuje se, že systém je jen nástrojem mocných

2 Tehdy viděl Touraine zdroj tohoto ohrožení v technostrukturách, tedy v národním státu řízeném technokraty. Jak předznamenal již ve své práci o postindustriální společnosti, osou konfliktu už není vykořisťování, nýbrž rozpory mezi potřebami systému a potřebami těch, kdo v něm žijí, nemohou však spolurozhodovat o jeho chodu (Touraine 1969).

a aktéři se proti němu bouří.³ Za skutečné aktéry považuje Touraine ty, kdo chtějí produkovat novou sociální situaci místo toho, aby jen konzumovali možnosti dané existujícím stavem. Autentičtí aktéři nehovoří jménem budoucnosti, historie a pokroku, ale svým vlastním jménem. Nevzývají kolektivní elán, jsou antikolektivističtí. Věří více na osobní svobody než na kolektivní osvobození. Nechtějí řídit běh věcí, požadují jen právo být sebou samými, rozvíjet svoji kreativitu a usilovat o své štěstí. Mezi takové aktéry řadí Touraine například ty, kdo vystupují ve jménu skutečného vzdělání proti škole a univerzitě, ve jménu zdraví proti nemocnicím, ve jménu mezosobních vztahů proti schémataům urbanizace, ve jménu ekologie proti jaderným elektrárnám. Tato témata vzrušují veřejnost více než třeba rozšíření vlivu odborů. Za nejdůležitější kulturní hnutí považuje feminismus.

Rozchod aktéra se systémem má závažné důsledky pro sociologii. Jestliže aktér sám sebe přestal definovat v kategoriích systému (svou sociální pozicí, umístěním v sociální struktuře, vykonávanými rolemi, sdílenými hodnotami aj.), pak sociologie ztrácí nástroje své analýzy. Jestliže se aktéři odmítají definovat svou účastí na systému a vymezují se spíše svou osobní historií a kulturou než historií a kulturou sociálního systému, pak by sociologie neměla postupovat opačně. Měla by vycházet nikoliv z analýzy poměrů ve společnosti, ale naopak od aktéra, neboť „analýza sociologa je blízká emocím a snům těch, kdo se cítí zranění, protože nenacházejí podporu pro své ideje a svoji senzibilitu“ (Touraine 1984, 52).⁴

Z těchto premis buduje Touraine svoji kritiku modernity (Touraine 1992a). Opět hovoří o narůstajícím protikladu mezi sílícími aparáty

3 Téma sociálních hnutí Touraine zasazuje do kontextu obecnějších pojmů „historicitata“ a „subjekt“. Termínem „historicitata“ označuje schopnost společnosti konstruovat své praktiky v souladu s modely, které je překračují. Vládnoucí třída má vždy tendenci vydávat své vlastní zájmy za všeobecně závazné a údajně nadčasové normy a hodnoty. Subjekt je takový aktér, který je situován v historicitě, tj. v rovině velkých normativních orientací sociálního života. Tradiční subjekty se definovaly schopností ovládat a transformovat svět. Je třeba z dnešních aktérů opět udělat subjekty, ovšem se schopností distance, kterou zaujmou vůči ambicím ovládat a přetvářet. Jinak by hrozilo, že stvoří jen další velké vyprávění použitelné k obhajobě mocenských cílů.

4 Již zde ovšem najdeme Tourainovy pochybnosti ohledně zformování sociálního aktéra. Konstatuje, že u studentů od poloviny 70. let 20. století náhle ustoupilo pěstování antikultury a zájem o odvážné utopie defenzivnímu chování a starosti o profesní budoucnost. Neznamená to podle něj, že by opustili zpochybnění průmyslové společnosti, ale že rezignovali. „Situace v západních zemích zůstává příznivá pro vznik protestních proudů, zatím však ne pro jejich propojení do širšího sociálního hnutí. Žádný z aktuálních bojů nemůže být označen jako principiální konflikt, kolem kterého se mohou spojit všechny ostatní“ (Touraine 1984, 288).

moci včetně oblastí zdravotnictví, vzdělávání a informací a skutečnými potřebami svobodných individuí. V abstraktnější rovině popisuje toto napětí jako rozpor mezi racionalizací a subjektivací. Modernita funguje jako nástroj kontroly, integrace a represe. Proti této její povaze se bouří Subjekt, který hájí své přirozené právo na nezávislost a svobodu. Subjekt se odmítá odvolávat na božskou instanci, na smysl dějin či na zákony pokroku, jako tomu bylo dříve. Své nároky vyslovuje pouze svým jménem. Téma Subjektu již v této Tourainově práci zatlačuje téma sociálních hnutí. Subjektem není každé individuum. Jednotlivci, kteří hledají tržní užitek či uspokojení konzumní touhy, subjekty nejsou. Nejsou jimi ani ti, kdo se podřizují předpisům držitelů moci. Subjektem je jen ten, kdo chrání svoji svobodu vůči tlakům ekonomického a politického systému a staví proti platným zákonům svoji touhu. Subjekt si uvědomuje, že skutečným smyslem sociální integrace je kontrola a dohled. Je třeba oprostít se od ideje společnosti, neboť pod tímto názvem se skrývají malé skupiny kontrolující tok peněz, vlivu a informací. Pod heslem sociální integrace se tato mocenská centra snaží manipulovat zbytkem společnosti. „Subjekt se nesmí sociálně integrovat. Za výzvami k integraci se skrývají ambice totalitarismu“ (tamtéž, 289).

| 19

Sociologie se musí dokázat obejít bez společnosti. Vyčerpání ideje společnosti je dobrá zpráva, otevírá novou etapu modernity. Namísto studia racionalizace a fungování sociálních institucí by od nynějška měla sociologie studovat konflikt mezi Subjektem a systémem, mezi svobodou a mocí. Co a jak má zkoumat? Subjekt se realizuje ve vztazích zamilovanosti nebo přátelství. „Vztah zamilovanosti vyřazuje sociální determinismy. Militantní angažování ve prospěch druhých má podobné rysy jako vztah zamilovanosti. Nesmí ale být ve službách organizace či strany“ (tamtéž, 291).

O téměř dvacet let později Touraine konstatuje, že finanční kapitalismus produkuje toxické bubliny, nepreferuje výrobní aktivity, nýbrž finanční spekulace, díky nimž hrstka lidí získává astronomické příjmy, zatímco příjmy ostatních víceméně stagnují (Touraine 2010). Přesouváme se do společnosti nikoliv postindustriální, ale postsociální, neboť sociální charakter nemá ani proces globalizace a finanční kapitál, ani apel na Subjekt. Sociolog opakuje, že skuteční aktéři nejsou motivováni svými sociálními a ekonomickými zájmy, nýbrž vůlí bránit svá práva. Konflikt mezi dominantní mocí ekonomiky a etickou obhajobou práv lidského subjektu lze vyřešit jedině nalezením institucí, které by kontrolovaly ekonomický život ve jménu morálních práv.

V již zmíněné práci o konci sociální a konci společnosti sociolog své celoživotní úvahy sumarizuje (Touraine 2013). Je patrné, že

aktér v podobě nových sociálních hnutí Touraina zklamal. Jediným skutečným aktérem je individuuum, které se dokáže chovat jako Subjekt. Právě na Subjekt přenáší i význam, který ve svých dřívějších pracích připisoval historicitě. Zatímco historicita znamenala schopnost společnosti transformovat se a být tvůrcem sebe sama, Subjekt představuje totéž v individualizované podobě. V každém z nás, ujišťuje Touraine, dřímá Subjekt, který jediný nás může přeměnit v aktéry, v tvůrce naší budoucnosti a nás samotných. O Subjektu mluví proto, že tento výraz není zatížen žádnými atributy biologickými, ekonomickými, sociálními či kulturními a zachycuje lidskou bytost jako tvůrce, ne jako něco stvořeného. Jestliže Tourainovy dřívější úvahy často silně připomínaly teze situacionismu, toto tvrzení upomíná na motivy gnosticizmu, které oživil koncem 60. let belgický historik heretických hnutí Raoul Vaneigem.⁵ Základem této hereze bylo přesvědčení, že ve vyvolených lidech dřímá boží jiskra, která jim propůjčuje výjimečnost a právo nerespektovat normy a zákony. U Touraina má tato logika podobu vyzvednutí práv Subjektu proti všem formám sociální kontroly. Sociální kontrolu vykonávají ti, kterým jde jen o jejich moc a profit. Zato ti, kdo jsou schopni roznítit v sobě světlo Subjektu, mají tvůrčí schopnost, jež jim umožní zvítězit nad destruktivními silami peněz a politické moci. Ten, kdo projde procesem subjektivace, stane se schopným distancovat se od svého sociálního nálezení a pojmát sám sebe jako svůj vlastní výtvar. „Subjekt se projevuje tím, že se odpoutává od svého sociálního Já, od svých statusů a rolí, že odmítá autoritu a její normy, organizace a instituce“ (tamtéž, 605). Všechny mechanismy integrace Tourainovi splývají s reprodukcí moci. I proces socializace v rodině by měl být přeměněn tak, aby přispíval ke vzniku subjektu, který odmítá každé formování. Sociální integrace je nejen škodlivá, ale i zbytečná. Když budeme skutečně chtít, můžeme žít společně v rovnosti i různosti a s respektem ke druhým. Stačí k tomu uznání Jiného, který je tak jako já rovněž nositelem Subjektu.

Můžeme se pokusit shrnout: Alain Touraine postupně obětoval nejen svůj koncept postindustriální společnosti, ale také svoji koncepci historicity, svoji víru v transformační schopnosti nových sociálních hnutí a nakonec i koncept sociálního aktéra.⁶ Zbývá jenom poněkud tajemný Subjekt, který vzniká z ničeho a vystačí si docela sám. Jeho

5 Podrobněji o situacionismu a gnosticizmu a jejich vlivu na protestní hnutí ve Francii koncem 60. a v 70. letech viz Jan Keller (2019).

6 Danilo Martuccelli již v reakci na Tourainovy práce z 80. a 90. let konstatoval, že se jedná o „prométheovskou koncepci sociálního aktéra“. Touraine se opakovaně zřiká ideje společnosti ve prospěch jediného a výhradního pojmu Subjekt. Subjekt se stává jak kritériem dobra, tak principem integrace. Nejuvědoměleji se snaží být uznání jako